

Beelden van Jezus in de oosterse orthodoxie

Olterterperkring, 9 maart 2015

Auteur: Heleen Zorgdrager

1. Oosterse orthodoxie

Wat bedoelen we wanneer we het hebben over oosterse orthodoxie?

Oosters-orthodoxe kerken horen tot het oosters christendom, maar moeten we onderscheiden van de oriëntaals-orthodoxe kerken.

Oriëntaals-orthodoxe kerken bevinden zich vooral in het midden oosten, zoals de Syrisch-Orthodoxe kerk, de Koptisch-Orthodoxe kerk, en de Armeens-Orthodoxe kerk.

Tot de oosters-orthodoxe kerken behoren o.a. de Russisch-Orthodoxe kerk, de Bulgaars-Orthodoxe kerk, de Grieks-Orthodoxe kerk, de Roemeens-Orthodoxe kerk, de Servisch-Orthodoxe kerk. Zij hebben geografisch vooral hun plek in Midden- en Oost-Europa.

Als we vragen naar visies op Jezus is dit een belangrijk onderscheid om direct aan het begin te maken. De oosters-orthodoxe en oriëntaalse kerken zijn namelijk uiteen gegaan omdat ze een verschillende leer over Christus aanhingen.

In 451 werd op last van de Byzantijnse keizer het concilie van Chalcedon gehouden. Het moest een einde maken aan een lange strijd over hoe de godheid en mensheid in Jezus met elkaar verenigd waren. De uitkomst van het concilie was het dogma dat later bekend geworden is als de "tweenaturen-leer". De definitie luidde: Christus is waarachtig God en waarachtig mens, in twee naturen die onvermengd, onveranderd, ongedeeld en ongescheiden zijn. De beide naturen houden elk hun eigen eigenschappen en vormen één persoon (*hypostasis*). De oriëntaalse bisschoppen verwierpen deze uitkomst van het concilie. Zij stelden dat de goddelijke en de menselijke natuur in Christus zijn samengegaan in één natuur, één godmenschelijke natuur. De Christologie van de oriëntaalse kerken wordt daarom miafysitisch genoemd, het uitgaan van één natuur. Uit het schisma van 451 kwamen de oosters-orthodoxe en oriëntaals-orthodoxe kerken voort.

In mijn verhaal zal ik me beperken tot voorstellingen van Jezus in de oosterse orthodoxie, van die kerken dus die in het spoor van Chalcedon zijn verder gegaan, zoals ook de rooms-katholieke kerk na het grote schisma van 1054 en de latere protestantse kerken. We kunnen daarmee al één belangrijk inzicht onderstrepen: oosters-orthodoxe, katholieke en protestantse kerken delen met elkaar de theologische dogma's over Christus die door de grote oecumenische concilies van de vroege kerk zijn uitgesproken.

2. Wat zijn belangrijke uitgangspunten van oosters-orthodoxe theologie?

De theologie wortelt in het gebed, in de liturgie. Orthodoxie is de "juiste aanbidding." De spiritualiteit gaat voorop. De gelovige erkent dat het geheim van God niet te vatten is. Zoals Johannes van Damascus (8^e eeuw) heeft gezegd: "Dat er een God is, is duidelijk, maar wat Hij is naar wezen en natuur, dat gaat alles ons begrip en onze kennis te boven." De theologie is niet rationeel-analytisch zoals veel westerse theologie, maar is beschouwend, speculatief, en

laat veel van het mysterie open. Deze houding wordt *apofatisch* genoemd: de transcendentie, onkenbaarheid, onuitsprekelijkheid van God wordt benadrukt.

Tegelijk is er een diep besef dat God zich geopenbaard heeft als een trinitarische en persoonlijke God. De drieëenheid wordt niet als een staaltje hoge theologie gezien maar als een werkelijkheid met praktische betekenis voor gelovigen. God laat zich als Schepper, als de mensgewordene in Jezus, en als de Geest van liefde en gemeenschap kennen. In zijn wezen blijft God onkenbaar (het apofatische moment blijft bewaard) maar in zijn energieën vult God de wereld en doordringt hij ook ons leven.

Als volgend belangrijk uitgangspunt noem ik het meer omvattend begrip van verlossing dat we in de oosterse orthodoxie tegenkomen. Vladimir Lossky stelt: oosterse theologie gaat uit van de “grote boog” van verlossing, van de schepping tot aan de voleinding. In westerse theologie is verlossing vaak versmald tot een “kleine boog” tussen zondeval/schuld en verzoening in Christus. Hierachter zit een andere visie op zonde. Het westerse zondebegrip is meer juridisch, dat van het oosten meer therapeutisch. Zonde wordt gevat in de metafoor van ziekte en bederf, en niet zozeer van schuld.

De menselijke natuur is na de zondeval gecorrumpeerd, aangetast, bezoedeld geraakt, maar daaronder blijft het beeld van God bewaard. Christus is gekomen niet om een schuld uit te boeten of te vergelden, maar om te genezen, om de weg vrij te maken voor mensen om weer beeld van God te zijn en zelfs uit te groeien tot gelijkenis met God. Zoals Gen 1:26 zegt: “laten wij mensen maken naar ons beeld en naar onze gelijkenis.” Verlossing door Christus heeft te maken met omvattende genezing. Op de zondagen in de Vastentijd worden daarom de genezingsverhalen uit het evangelie gelezen.

Bij deze “grote boog” van verlossing hoort ook het idee van vergoddelijking, *theosis*, deïficatie dat als een rode draad door oosters-orthodoxe theologie heenloopt. Athanasius van Alexandrië zei in de 4^e eeuw: “God is mens geworden opdat de mens God zou worden.” Hij bedoelt niet dat we een ‘godje’ moeten worden maar dat we door Christus en de heilige Geest deelkrijgen aan de volheid van leven bij God, in God. We krijgen als schepselen deel aan de liefdesgemeenschap van de drieëne God. Anders gezegd: ons gewone menselijke leven wordt doorstraald met het licht en de liefde van God. Dat is de roeping en bestemming van de mens, en niet alleen die van mensen maar van de hele kosmos. We worden weer gere-integreerd in het goddelijk leven. Dat is de voleinding van de boog van verlossing.

Voor de theologie van de oosterse orthodoxie zijn de eerste 7 oecumenische concilies en de teksten van de kerkvaders uit die tijd richtinggevend. Die geven ook de kaders aan voor de uitleg van de Bijbel. Maar er zijn verschillende manieren om met deze normativiteit om te gaan. Sommigen menen dat de kerkvaders van de eerste zeven eeuwen alles al gezegd hebben, en dat daar niets aan hoeft te worden toegevoegd. Anderen stellen dat de patristische theologie minstens bij de tijd moet worden gebracht, bijvoorbeeld door ook gebruik te maken van begrippen uit moderne filosofie (neo-patristische beweging). Weer

anderen stellen dat de uitdagingen van de moderne tijd ook vragen om echte vernieuwing van de theologie. Zij maken onderscheid tussen Traditie met een hoofdletter en met een kleine letter. Traditie met een hoofdletter is de levende traditie die niet vastligt in geschriften maar in elke tijd en situatie opnieuw om expressie vraagt.

Orthodoxe theologie kent dus ook verschillende richtingen en is zeker niet monolithisch of statisch.

3. Beelden van Christus in de kerkruimte

We gaan nu met een orthodoxe gelovige de kerk binnen. Die kerk is een heilige ruimte. De kerk wordt beleefd als de aardse belichaming van het ware thuis. Hemel en aarde komen er samen in de liturgie, en de hele schepping wordt er verzameld. Als gelovige ervaar je dit in alles, door wat je ziet, ruikt, hoort en voelt.

Welke beelden van Christus zie je hier?

De iconostase is de wand van iconen die het schip van de kerk en de heilige altaarruimte van elkaar scheidt. De iconostase is volgens een vast patroon opgebouwd. In het midden de Koninklijke Deuren waar alleen de gewijde priester door mag binnengaan. Van hieruit worden de gaven van de Eucharistie aan de gelovigen aangeboden. De iconostase scheidt niet alleen de wereld van het goddelijke van de wereld van het menselijke maar verbindt het ook met elkaar. De iconostase is in zekere zin een uitbeelding van Christus die de verbinding, de deur is, tussen het aardse en het goddelijke domein.

Hebr 10:19-20

“Broeders en zusters, dankzij het bloed van Jezus kunnen we zonder schroom binnengaan in het heiligdom, omdat hij voor ons met zijn lichaam een weg naar een nieuw leven gebaad heeft, door het voorhangsel heen.”

Links en rechts van de Koninklijke Deuren bevinden zich altijd dezelfde iconen. Links de Moeder Gods, de Maagd Maria, met het kind. Deze icoon symboliseert de incarnatie van Christus in de wereld. Rechts de icoon van Christus Pantokrator, Christus de heerser over alles. Deze symboliseert de voleinding, de wederkomst van Christus. Tussen deze twee dingen vinden alle heilsgebeurtenissen plaats die op de andere iconen te zien zijn.

Daarboven de Deësis: een voorstelling van drie figuren, met Christus als de Rechter in het midden en naast hem de voorsprekers Johannes de Doper en de Moeder Gods. Daarboven de icoon van het feest der feesten: Pasen, kruisiging en opstanding. Omringd door afbeeldingen van de twaalf grote feesten van de Orthodoxie. Die twaalf feesten hebben allemaal betrekking op heilsgebeurtenissen in het leven van Christus en van de Moeder Gods door wie de incarnatie mogelijk werd.

Verder op de iconostase: profeten en patriarchen uit het OT, de twaalf apostelen, en op de deuren van de diakenen (Noord – en Zuiddeur): de aartsengelen Michael en Gabriël, of heiligen (zoals Stefanus de martelaar, St Efraim de Syriër).

4. *Incarnatie*

Hoe ziet de orthodoxe theologie de incarnatie? De incarnatie is al een gebeuren van verlossing, sommigen zeggen: het is hét gebeuren van verlossing. Hiermee wordt de menselijke natuur geheiligd om God te kunnen dragen.

Er ligt wel een grote nadruk op de godheid van Christus. Als de tweede Persoon van de Triniteit was Christus al van eeuwigheid bij God. De Logos is pre-existent, zeiden de Griekse kerkvaders. "In het begin was het Woord, het Woord was bij God en het Woord was God." (Joh 1:1) En de duisternis heeft het niet gegrepen. In de Paasnacht wordt in orthodoxe kerken het eerste hoofdstuk van het Johannes evangelie gelezen. Dát is het Paasevangelie. Daar komt het hele verhaal van de verlossing in samen.

De menswording van God is mogelijk door de vrije instemming van Maria. In haar zien we dat de menselijke natuur een vrije wil heeft om de genade aan te nemen. Maria zegt ja en wordt daarmee de Moeder Gods. *Theotokos (bohorodytsa)* is de eretitel waarmee zij aangeropen wordt in de gebeden van de oosterse kerk. Besluit van het eerste concilie van Efese, 431.

Interessant is de icoon van de "Maagd van de brandende braamstruik". Er wordt iconografisch een verbinding gelegd tussen het verhaal van Mozes bij de brandende braamstruik en de menswording van God door de maagd Maria. Voor Mozes was het een heilige openbaring van God dat de braamstruik brandde zonder te verteren. Zo werd in Maria de menselijke natuur (haar maagdelijkheid als een dorre braamstruik) goed genoeg bevonden om het goddelijke te kunnen dragen. Het verhaal van Mozes wordt gelezen als een voorafschaduwung van de incarnatie. Typologische lezing.

Het kan ook meer abstract-symbolisch worden uitgebeeld zoals in de volgende icoon. Om Maria en kind zien we rood (het vuur) en groen (de doornstruik). In de hoeken Mozes bij de braamstruik, Jesaja met de engel met het vurige kooltje, Jacobs droom van de ladder, en Ezechiël bij de poort waardoor de Eeuwige zal binnenkomen.

Het OT (Tenach) is op veel manieren aanwezig in de iconografie en de eredienst. De uitleg is typologisch: het OT wijst in alles heen naar Christus.

De Bijbel komt tot leven in de liturgie, het levende Woord van God. In de "Goddelijke Liturgie" wordt alleen uit het Evangelie gelezen en uit de Brieven van de apostelen. Er is geen afzonderlijke OT Schriftlezing. Maar in hymnen en canons worden psalmen, verzen, citaten, en parafrasen op teksten van het OT gezongen. De liturgie heeft kortom een heel bijbels karakter.

Op feesten en in aanvullende dagelijkse liturgieën zijn wel lezingen uit het OT opgenomen. Door het liturgische jaar heen worden de boeken Genesis, Spreuken, Jesaja en Jona in hun geheel gelezen. Sommige boeken worden helemaal niet gelezen, en sommige alleen in een samenvatting die past bij het feest.

5. De theologie van de icoon

De theologische visie op de icoon hangt nauw samen met de leer van de incarnatie. God heeft gemaakt dat de materie geest kan dragen. Materiële beelden kunnen het goddelijke representeren. Dat was de uitkomst van de felle iconenstrijd die woedde van de 7^e tot 9^e eeuw. De iconoclasten waren degenen die zich verzetten tegen vervaardiging en verering van iconen. God kon niet gerepresenteerd worden in het stoffelijke beeld. De voorstanders werden iconodulen genoemd: *dulia* is verering. Zij stelden: geen aanbidding, wel verering van de iconen. Het theologische argument waarop ze zich beriepen was de incarnatie van Christus. In Christus heeft de goddelijke natuur zich met het aardse verbonden. Christus is de ware, de authentieke icoon, het oerbeeld, en in die zin de bron van alle andere iconen. Het was keizerin Theodora II die in 843 de iconenverering opnieuw instelde. Dat feit wordt gevierd in de orthodoxe kerken op de eerste zondag van de Vastentijd, de Triomf van de Orthodoxie.

De icoon is wezenlijk voor de oosterse orthodoxie. Ze garandeert de volle leer van de incarnatie. In stof, hout, pigment, kleur, vorm kan het goddelijke zich aan het aardse verbinden.

Iconen schilder je niet maar “schrijf” je. De manier van icoon schrijven volgt een vast patroon. Gebedshouding en vasten is essentieel. Een icoon maken is een spirituele oefening. Er worden alleen natuurlijke materialen gebruikt. De voorstellingen zijn aan canons (regels) gebonden. Er zijn wel verschillende regionale stijlen en tradities (iconenscholen).

Naar een icoon kijk je niet zoals je naar een Rembrandt kijkt. In de iconen zien de heiligen ons aan. In de kerk zijn ze als een levende familie om je heen. Net zoals een familielid begroet je ze, raak je ze aan, kus je ze. De heiligen zijn al daar waarvoor jij ook bestemd bent: een volkomen beelddrager te worden van God. Naar die werkelijkheid waar God alles in allen zal zijn trekken ze je, daarop mag je gebed georiënteerd zijn. De iconen worden niet aanbeden maar ze helpen je bidden te richten op de levende God.

Een heel bijzondere icoon, en een oerbeeld, is de icoon genaamd “Christus niet door mensenhanden gemaakt”. Het is verbonden met een legende. Er was een Koning Abgar in Edessa (Syrië) die ernstig ziek was en zijn boden naar Jezus uitzond met de vraag of Jezus hem kon genezen. Jezus kwam niet zelf maar stuurde de apostel Taddeus. Die bracht een linnen doek mee waarop Jezus zijn gelaat had gedrukt. Door het kleed werd de koning miraculeus genezen. Dit kleed van Edessa werd de mandylion genoemd. Het zou in 525 teruggevonden zijn na een grote overstroming in Edessa.

De mandylion is een oer-afbeelding van Christus. We zien Christus tegen de achtergrond van een halo met een kruis erin. De godheid (halo) transformeert de mensheid door het offer van liefde (kruis). Het centrum van de icoon valt precies samen met het centrum van het gezicht, volgens de esthetiek van Byzantium bij het begin van het neusbot. De ogen zijn niet symmetrisch en de pupillen lijken verschillende kanten op te kijken. De blik van Christus gaat naar alle richtingen, de hele kosmos door. Het haar golft als rivieren, symbool van tijd zonder einde. Het kruis in een cirkel, en dat weer in een vierkant is een universeel symbool van

volmaakte orde. Het transcendente is binnengekomen in de aardse werkelijkheid en laat de schepping van binnen uit oplichten. Zo zit in deze ene icoon de hele theologie van de oosters-orthodoxe kerk. Daarom is het een oer-icoon, en die kan natuurlijk niet door mensenhanden zijn gemaakt.

6. Transfiguratie

Naast de incarnatie heeft de leer van transfiguratie een centrale plaats in de orthodoxe theologie. Het verwijst naar het gebeuren van Jezus' verheerlijking op de berg. Dat is een groot feest in de orthodoxe kerken. Want hier wordt de goddelijke natuur van Christus openbaar, die in de doop al werd toegesproken maar hier in het volle licht verschijnt. De apostelen zijn er getuige van dat Christus straalt van het ongeschapen goddelijke licht. Wat ze zien is hoe het goddelijke licht de menselijke natuur transfigureert, verheerlijkt, en daarmee zien ze ook wat hun eigen bestemming is: drager te worden van dit ongeschapen licht dat alleen bij God vandaan komt. Op allerlei manieren straalt het licht vanuit de icoon: in de gouden halo rond Christus, in de stralen als van de zon, in het helderwitte kleeid. De grote cirkel laat twee kleuren zien: de andere twee personen van de Triniteit zijn in deze openbaring betrokken. Jezus zegent met twee vingers geheven (twee naturen samen), en drie naar elkaar toegebogen (triniteit).

Naast Jezus staan Elia op de berg Karmel en Mozes op de berg Sinai, met de tafelen van de wet. De wet en de profeten. Jezus heeft ook een boekrol in de hand, de nieuwe wet. De symboliek zegt: in Christus komt alles tot vervulling.

Er is een groot contrast tussen de onbeweeglijkheid van het bovenste deel van de icoon en de chaos van het onderste deel. Vrede heerst in het goddelijke domein, en onvolmaaktheid, schrik, verwarring in het aardse domein. Maar toch hebben de drie discipelen al deel aan de hoogste deugd die een mens volgens de kerkvaders en vele mystici bereiken kan: het schouwen van God.

Binnen de orthodoxie ontstond vanaf de 14^e eeuw de zogenaamde hesychastische beweging die haar spiritualiteit hier helemaal op concentreerde. Hesychasme: hemelse rust. In voortdurende meditatie en woordeloos bidden zou het ongeschapen licht gezien kunnen worden met onze geestelijke zintuigen. Dan zou je ook zelf letterlijk gaan stralen van dat ongeschapen licht. Gregorius van Palamas was de inspirator van die beweging die nog steeds volgelingen heeft zoals onder de monniken op Athos.

7. Kruis en Opstanding

Het feest der feesten is Pasen. De anastasis-icoon toont Christus als de overwinnaar die de dood vertreden heeft. De deuren van het dodenrijk zijn verbrijzeld. Alle sleutels en grendels liggen als oud ijzer rondgeslingerd. De duivel ligt gebonden onder zijn voeten. In de Paasnacht wordt telkens maar zingend herhaald: "Christus is opgestaan uit de dood, hij heeft door zijn dood de dood vertreden en hen die in het graf zijn verlost."

Het grote verschil met westerse voorstellingen is dat het niet om de Heer gaat die verrijst en misschien al een eindje boven de aarde zweeft, maar de beweging gaat uit naar de mensen.

Christus grijpt Adam en Eva bij de hand en trekt ze uit hun graven omhoog, het nieuwe leven tegemoet. Dat is opstanding: de oude mens moet opstaan en het zondige leven achter zich laten. In verbondenheid met Christus kunnen mensen hun bestemming eindelijk waarmaken, toegroeien naar de gelijkenis met God, lichtdrager worden van God.

De Orthodoxie kent niet een “bloed en wonden” theologie en de afbeeldingen van de gekruisigde zijn niet bedoeld om sentimenten van medelijden op te wekken. Er zijn wel iconen van de Gekruisigde, zij het pas vanaf het eind van de Middeleeuwen. Opvallend is dat Christus ook als Gekruisigde toch al de Heer van de heerlijkheid is. Van buiten is het een toestand van vernedering en lijden, maar van binnen heerst de glorie al. De engelen dragen hem, en de dood ligt verslagen onder de voet van het kruis. Het lijden op Golgotha wordt altijd gezien in het licht van het lege graf en de overwinning.

In de spiritualiteit van de gewone mensen neemt het kruis een belangrijke plaats in. Dat wordt heel zichtbaar op Goede Vrijdag in het ritueel van de Plashtenytsa, de huildoek. Mensen staan in rijen bij de kerken om daar te bidden bij een doek voorstellende de gestorven Christus. Zij kussen de wonden op zijn voeten, handen en in zijn zij. Op die Goede Vrijdag wordt niet gewerkt, het is een dag van stilte, inkeer en rouw. Mensen rouwen ook om de dood van hun eigen geliefden.

In de liturgie van de Goede Vrijdag is er een bijzondere aandacht voor de misdadiger die naast Jezus aan het kruis hing en tot bekering komt. De “goede dief” wordt op de iconen uitgebeeld met het kruis van de overwinning, staande in de schepping die tot bloei gekomen is. “Heden zult gij met Mij in het paradijs zijn.” Met Jezus krijgt hij als eerste deel aan het nieuwe leven. Dat is bepaald hoopgevend.

8. Liturgie en maatschappij

Hoe ziet dat nieuwe leven eruit? Het is allereerst een zaak van gemeenschap, zoals deze Pinkstericoon laat zien. De Geest scheidt een gemeenschap, *sobornost*, een spirituele harmonie van eenheid in liefde waarin mensen tot hun recht komen.

De Orthodoxe kerken hebben een andere opvatting van zending en diaconaat dan de westerse kerken. De missionaire beweging gaat niet naar buiten maar naar binnen. God deelt het mysterie van zijn liefde uit in de Eucharistie en daar kunnen mensen gemeenschap met God vinden. De Eucharistie is het centrum van de nieuwe wereld. Mensen die daar communie ontvangen zullen vernieuwd de wereld in gaan. Moderne orthodoxie theologen noemen zending en diaconaat daarom ook wel “liturgie na de liturgie.” In het dagelijkse, maatschappelijke leven probeer je vanuit die gemeenschap met God te leven en de eredienst voort te zetten. De onrechtvaardige verhoudingen in de wereld moeten ook getransfigureerd worden vanuit het licht van God. Dat kan alleen vanuit een diep doorleefde spiritualiteit die zich telkens weer laat voeden vanuit het hart van de Eucharistie. Bij orthodoxe mensen staat niet het activisme voorop. Het instituut van de orthodoxe kerk,

vooral waar ze in de meerderheid is, is vaak nauw gelieerd aan de staatsmacht en ook dat maakt haar vaak een verdediger van de status quo en van traditionele waarden.

Maar er zijn uitzonderingen. In de 20^e en 21^e eeuw zijn er individuen - nonnen, monniken, priesters, leken - die hun geloof combineren met een radicale sociale en politieke inzet. Zoals Father Gleb Yakunin (1934-2015) die zijn leven lang streed tegen het communisme, tegen de kerk die de waarden van Christus verkwanselde, tegen Putin, en die vele jaren in de gevangenis doorbracht.

Een radicale verbinding van geloof en sociale inzet zien we ook bij Maria Skobtsova, geboren als Elizaveta Pilenko in Riga (1891-1945). Ze was theologe, filosofe, kunstenares, iconenschilder, dichteres. Ze bloeide in de bohemien kringen van St Petersburg. Ze was tweemaal getrouwd en tweemaal gescheiden. Skobtsov was de naam van haar tweede echtgenoot. Ze vluchtte na de Revolutie uit Rusland naar Frankrijk. Toen haar jongste kind stierf, ervoer ze in de verscheurende pijn een roeping om 'de moeder te worden van allen die bescherming nodig hebben.' Ze legde de gelofte af als non en ontving de naam Maria. Ze opende een opvanghuis voor emigranten, daklozen, prostituees en ex-gevangenen in Parijs en hielp mee bij het opzetten van een vluchtroute voor Joden in de Tweede Wereldoorlog. Door verraad werden zij en haar helpers gearresteerd en naar concentratiekampen afgevoerd. Maria Skobtsova stierf in de gaskamer van Ravensbrück op 31 maart 1945.

Theosis is in de theologie van Skobtsova ten diepste *kenosis*, de afdaling van Christus naar de armen in wie hij in alle misère zoekt naar hun schoonheid, het goddelijk beeld. Ze ziet het gevaar van een spiritualiteit die zich gemakkelijk laat bedwelmelen door een wonderschone liturgie.

Misschien zullen zij die naar liefde zoeken, zien hoe Christus naar buiten komt, stil en onzichtbaar, hoe hij het heiligdom verlaat dat afgeschermd wordt door een schitterende iconostase. Het zingen gaat door, de wierookwolken stijgen op, de gelovigen gaan helemaal op in hun extatische beleving van schoonheid. Maar Christus gaat naar de voorhof en mengt zich onder de menigte van armen, de verworpenen, de verbitterden, de heilige dwazen. Christus gaat de straten op, naar de gevangenen, de ziekenhuizen en de sloppenwijken. Christus geeft opnieuw en opnieuw zijn leven voor zijn vrienden.

De nadruk ligt bij Maria Skobtsova niet zozeer op vergoddelijking als morele zelf-vervolmaking maar op het communicatieve aspect: het liefhebben van de naaste. Ware ascese is niet je egoïstisch bekommeren om het behoud van je eigen ziel, maar jezelf volledig ontledigen in liefde, en de wereld solidair tegemoet treden als de plaats waar Gods liefde vlees wil worden. *Theosis* houdt voor Skobtsova in dat wij getransfigureerd worden tot gelijken aan Christus, ze noemt het zelfs 'christussen' die God opnieuw incarneren in daden van zelf-opofferende liefde. Hoe dichter wij bij de naaste komen, hoe dichter wij bij God zijn. 'Het mysterie van de vereniging met de mens wordt het mysterie van de vereniging met

God.' Het hart van onze naaste wordt het altaar waarop wij de liefde van God offeren. Het wonder van Eucharistie gebeurt in de wereld, zet zich voort in de wereld.
Zo heeft zij haar leven tot het einde als een getuigenis en dankoffer geleefd.
Ze werd in 2004 samen met haar helpers heilig verklaard door het oecumenisch patriarchaat van Constantinopel.